روشهای کنترل حشرات با استفاده از گیاهان دارویی در طب سنتی ایران

مجید ترابی گودرزی [الف*]، زنده‌یاد سید نیما شریعت‌پناهی [ب]، حمید رضا حدادزاده [ج]

[الف] مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی قم، قم
[ب] دانشکده طب سنتی دانشگاه شهید بهشتی، تهران
[ج] دانشکده دامپزشکی دانشگاه تهران، تهران

چکیده

مبارزه با حشراتاز دیدگاه طب سنتی ایران دارای نکات بسیار قابل توجهی است. تقریباً تمامی روش‌هایی که ما امروزه در مبارزه با حشرات بکار می‌بریم در طب سنتی ایران نیز مورد توجه قرار می‌گرفته است. علاوه بر گیاهان دارویی از مواد معدنی و حیوانی نیز استفاده می‌شده است که در این مقاله عمدتاً منابع گیاهی آمده است.

گیاهان دارویی به روش‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است.این روش‌ها شامل استعمال خوراکی(۳ گیاه)، استعمال روی بدن یالباس (۱۲ گیاه)، و انواع استعمال‌های خارجی است. در بین این روش‌ها استعمال خارجی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از روش‌های استعمال خارجی می‌توان به محلول پاشی(۲۱گیاه)، گرد پاشی(۱۳گیاه)، بخور دادن (۲۰گیاه)، ایجاد تله‌های جاذب و کشنده(٤گیاه) و دود دادن(۲٦گیاه)اشاره کرد. علاوه بر اینها روش‌های ابداعی بر پایه جنبه‌های رفتارشناسی حشرات را نیز می‌توان اضافه کرد.در طب سنتی‌مواددور کننده حشرات بیشتر ازمواد کشنده مورد نظر بوده‌اند. همچنبن برپایه این اطلاعات تعدادی از گیاهان مانند ترمس و حنظل با تاثیر بر سیستم تولید مثلی حشرات مانع تکثیر آنها می‌شوند.از میان گیاهان بکار گرفته شده بر ضد حشرات،گیاهان سیاهدانه، مورد، حنظل و خرزه رهاهمیت بیشتری را در منابع طب سنتی بخود اختصاص داده‌اند.در این مقاله از ۱۱ کتاب مهم طب سنتی که به زبان‌های فارسی و عربی که از قرن سوم تا سیزدهم نگاشته شده است استفاده شده است..

تاریخ دریافت: آبان ۹۲
تاریخ پذیرش: آذر ۹۲

کلید واژه‌ها: مبارزه با حشرات، گیاهان دارویی، طب سنتی ایران.

مقدمه:

حشرات؛ گروه عظیمی از بی‌مهرگان را تشکیل می‌دهند که در کنار اثرات سودمندشان موجب بروز مشکلات بهداشتی و اقتصادی در جوامع انسانی می‌شوند. این موجودات نقش انکار ناپذیری در انتقال بیماری‌هایی همچون مالاریا، لشمانیوز و ده‌ها بیماری دیگر دارند. آزار و اذیت‌های معمول و شبانه ناشی از گزش حشرات موجب ساخت انوع حشره کش‌های مختلف شده است.

در منابع طب سنتی از حشرات در کنار سایر بندپایان و حتی سایر موجودات آزار دهنده مانند مار و عقرب تحت عنوان «هوام»نام برده شده است.مبارزه با این موجودات و کنترل آنها در طب سنتی تنها محدود به کشتن و از بین بردن آنها نمی‌شده است. بلکه شامل مجموعه روشهایی بوده است که استفاده ازمواد کشنده تنها یکی از این‌روش‌ها بوده است، دربسیاری از موارد از مواد دور کننده یا گریزاننده استفاده می‌شده است. نکته بسیار جالب در این زمینه استفاده از

* فرد مسئول مکاتبات: torabi14@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

روشهای‌رفتارشناسی این موجودات به ظاهر کوچک است که‌مورد توجه دانشمندان بوده است.این‌روش‌ها موضوعات تحقیقاتی بسیاری را در پیش روی ما قرار خواهد داد. استفاده از این فرمول‌ها در صورت تأیید راه حلهای بسیار مناسب و کم خطری را به لحاظ زیست محیطی مطرح کرده و خطرات ناشی از سموم را کاهش خواهد داد. در مقاله ذیل نکات کاربردی و قابل توجهی بر اساس یافته های طب سنتی ایران جهت این مهم ارائه شده است.

مواد و روش‌ها:

این تحقیق‌یک مطالعه مروری (گردآوری) بوده که در تهیه آن از۱۱ کتاب مهم طب سنتی ایران شامل الحاوی رازی (قرن چهارم)، قانون ابو علی سینا (قرن پنجم)، ذخیره خوارزمشاهی و اغراض الطبیه سید اسماعیل جرجانی(قرن پنجم و ششم)،اختیارات بدیعی (قرن هشتم)،تحفه حکیم مؤمن(قرن نهم)،مخزن الادویه، مجمع الجوامع ومعالجات عقیلی خراسانی(قرن دوازدهم) طب اکبری (قرن یازده و دوازده)، اِکسیر اعظم حکیم اعظم (قرن سیزدهم) بهره گرفته شده است.

برای معادل‌سازی نام گیاهان نیز از کتاب تطبیق نامهای کهن گیاهان دارویی با نامهای علمی استفاده شده است و درمواردی که چندین گیاه برای نام قدیمی گیاه ذکر شده است با توجه به توضیحات نویسنده و همچنین اثرات کاربردی آنها نام علمی برگزیده شده است. در جدول شماره یک اسامی جدید، قدیم و انگلیسی حشرات مورد اشاره در کتب طب سنتی آمده است.

یافته‌ها وبحث:

روشهای مورد استفاده در کنترل حشرات در منابع طب سنتی

الف- استعمال خوراکی :

مواد مؤثره تعدادی از گیاهان دارویی پس از خوردن خود را به سطح پوست می‌رسانند و باعث جلوگیری از ابقای حشرات بر روی پوست می‌شوند. در این مورد می‌توان به گیاهانی مانند پونه کوهی و سیر اشاره کرد که در کتاب قانون ذکر شده است (۱). البته در مورد مقدار خوراکی مصرف آن برای این منظور اشاره نشده است؛ اما بنظر می‌رسد که مقدار متعارف آنها این اثر را با خود داشته باشد ضمنا این دو گیاه و به ویژه سیر در غذا مصرف می‌شود. گیاه خرزهره اگرچه گیاهی سمی و خطرناک است؛ اما ساخت نوع خاصی دارو از آن و خوردن آن در مقادیر مشخص در انسان و حیوانات مانع از گزش حشرات می‌شود (۵).

ب- استعمال روی بدن:

برای جلوگیری از گزش حشرات نیز موارد جالب توجهی پیشنهاد شده است. استعمال خیسانده گیاهانی مانند برگ درخت صنوبرویا شکوفه تازه درخت سرو بر روی پوست مانع از آزار حشرات می‌شود (۱). مگس‌ها از روغن زیتون و کافور می‌گریزند (۸).

درکتب معالجات و مجمع الجوامع این چنین آمده است « حب صنوبر با برگ پنجنگشت و بیخ انجدان و دوقو و حب بلسان و بیخ حرف اجزاء با روغن زیت جوشانیده بر بدن بمالند و به دستور مالیدن روغن ترب بر بدن از گزیدن پشه اذیت نیابند و پشه نگزد » (٤،٦).

درکتاب طب اکبری نیز آمده است «اگر عصاره خطمی با آب خبازی و روغن زیت در خود بمالند زنبور گرد آن نیاید» (۷). درکتاب الحاوی نیز نوشته شده است که هرگاه افسنطین در روغن پخته شود و بر روی بدن مالیده شود مانع گزش پشه‌ها می‌شود (۱۱).

درنسخه دیگری در کتاب اغراض الطبیه آمده است: «بیخ انگدان، و دوقو و حب بلسان و بیخ حُرف جمله یا بعضی کوفته اندر زیت جوشانیده آن زیت طلا کنند همه جانوران زهرناک را بگریزاند....و روغن ترب مالیدن، پشه را باز دارد» (۳).

ج- استعمال بر روی لباس و همراه داشتن گیاهان

آغشته کردن لباس و یا به همرا ه داشتن هر یک از گیاهان افسنتین و پوست ترنج(بالنگ) (Citrus medica) و پونه مانع اذیت و آزار شپش می‌شود. همراه داشتن پونه و پنج انگشت تازه نیز همین خاصیت را دارد(٤). همراه داشتن گیاهی به نام پیاز موش یا عُنصل با نام علمی (Scilla martima L.) موجب

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

فرار انواع حشرات وحیوانات موذی از جمله مورچه، مگس و شپش می‌شود (۵،۸). اگر افستین،سیاهدانه، پونه نهری و پوست ترنج در مکانی که لباس و یا کاغذ گذاشته می‌شود بگذارند بید به آن وارد نمی‌شود و اگر وارد شود از بین می‌رود (٤،٦).

د- استفاده خارج از بدن :

۱- پاشیدن و پهن کردن گیاه و گرد پاشی Dusting

پهن کردن برگ و اجزای تعدادی از گیاهان و یا پودر کردن و پاشیدن پودر آنها در مکانهای مورد نظر روشی است که برای مبارزه با حشرات توصیه می‌شده است. روش گرد پاشی با استفاده از مواد حشره کش امروزه نیز متداول است. چندین گیاه دارویی به این روش توصیه شده است.

پاشیدن برگ سرو.Cupressus sempervirens L (۱،٤،٦،۷) و چوب یا تراشه چوب آن (٤،٦،۷) و میوه آن (۱) موجب دورکردن پشه‌هامی‌شود. نگهداری برگ شاخه و میوه آن در خانه موجب جلوگیری از ورود پشه و اگر بتواند موجب مرگ آنها می‌شود (۵).

پاشیدن و یا پهن کردن گیاه آویشن، برگ زیتون، برگ بو، پنج انگشت (۹،۵،۱)، برگ پونه (۷)، درمنه، خربق، آنغوزه، (۷) موجب دورکردن حشرات می‌شود.

پهن کردن گیاهی بنام حشیشةالبراغیث یا کیکواشه در کف زمین موجب مرگ کک می‌شود(۱،۷،۵،٤،۸).

قرار دادن صمغ آنغوزه Ferula assa-foetidaموجب دورکردن مورچه‌ها از آن مکان می‌شود (۸،٤،۱). برای سیر نیز همین خاصیت ذکر شده است (۳،۱).

در مورد گیاهی به نام پیاز عنصل یا پیاز موش آمده است که این گیاه کشنده مگس است (۸،۵).

۲- محلول پاشی Spraying:

امروزه محلول پاشی یکی از متداول‌ترین روش‌ها برای مبارزه با حشرات است. معمولا برای تهیه محلول‌ها از آب استفاده می شده استاین محلول‌ها یا برای کشتن حشرات استفاده می‌شده است و یا برای دور کردن آنها بوده است. نکته قابل توجه این است که در مورد گیاهانی مانند: خرزهره، حنظل، سداب،خارخسک و خرنوب روش خیسانده مورد نظر است در بقیه موارد آب پز یا پخته شده گیاه توصیه شده است. در جدول شماره ۳ فهرست این گیاهان آمده است. بیشتر این گیاهان هر دو خاصیت دورکنندگی و کشندگی را دارند. بدین صورت که در مقادیر کم خاصیت دورکنندگی و درمقادیر بیشتر خاصیت کشندگی دارند.

۳- بخور دادن Fumigation:

روش بخور دادن مواد ضد حشره یکی از روش‌های جالب برای دفع حشرات است. و تفاوت آن با زوش فبلیاین است که اولا گیاه اولا حرارت داده می‌شود و ثانیا در محیط ریخته نمی‌شود.اسامی گیاهانی که به صورت بخور داده مورد استفاده قرار گرفته‌اند در جدول شماره ٤ آمده است.

٤- ایجاد تله‌های جاذب و کشنده Insect trap:

چند نمونه بسیار جالب در مورد تله‌های جاذب و کشنده در کتاب معالجات عقیلی ذکر شده است که می‌تواند موضوع جالبی برای تولید این‌گونه محصولات باشد. مورد اول گیاه ریشه خربق سیاه با نام علمی Helleborus nigerاست که در صورتی که پخته و در شیر ریخته و در مکانی قرار داده شود موجب جذب و مرگ مگسها می‌شود. مورد دوم ایرسا یا ریشه گیاه سوسن.Iris pseudacorus Lکه بنا به توصیه این کتاب پاشیدن این گیاه با پودرشکر بر روی پارچه و نشستن مگس روی آن موجب مرگ مگس ها می‌شود. مورد بعدی پودر میوه دارفلفل .Piper longum L در شیر گاو مخلوط کرده و موجب جذب مگس و مرگ آنها می‌شود و اکنون عین عبارت: «چون زرنیخ را در شیر حل کنند و در ظرفی نمایند و بگذارند و یا در آب حل کنند و در ظرفی بگذارند مگسهای بسیار در آن افتند و بمیرند و طبیخ خَربق سیاه نیز همین عمل نماید و از تاریکی نیز بمیرند و چون بیخ سوسن را با شکر سوده بر پارچه بپاشند هر مگس که بر آن نشیند بی‌خود شود و چون دارفلفل را سوده در شیر گاو ممزوج کرده در کاسه و قدحی گذارند مگسان بر آن جمع آیند و بمیرند» (٤،٦). مورد سوم ساخت خمیر ضد مورچه است بدین صورت که گوگرد ساییده را بار روغن سرسون ممزوج نمایند و بر در خانه و یا خانه مورچه بگذارند باعث برنیامدن و گریز و هلاکت مورچه می‌شود (٦).

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

۵- دود دادن یا بر آتش ریختن Smoking:

روش دود دادن یکی از روشهای بسیار آسان و مؤثر در دفع حشرات است. این روش در طب سنتی بسیار مورد توجه بوده است و ۲٦ گیاه برای این منظور پیشنهاد شده است که در جدول شماره ۵ آمده است. این در حالی است که امروزه این روش تنها در موارد نادری مانند مبارزه با انگلهای زنبور عسل مورد توجه قرار می‌گیرد. بیشتر این دسته از گیاهان که بصورت دود کردن مورد استفاده قرار می‌گیرند اثر دورکنندگی دارند و تنها در مورد دود گز و کندر خاصیت کشندگی و در مورد گیاه مورد هر دو خاصیت دور کنندگی وکشندگی ذکر شده است.

جدول شماره ۱ : اسامی حشرات مورد اشاره در کتب طب سنتی ایران

نامفارسی	نام قدیم- عربی	نام انگلیسی
پشه	بَق: نوع بزرگ پشه است بَعوضه: نوع کوچک پشه،پشه خاکی، بق الصغیر	Mosquito
مگس	ذُباب	Fly
کک	بَرغُوث- کیک	Flea
شپش	قُمل	Louse
مورچه	مور، نَمل	Ant
موریانه	ارضه،ارضیه،دیمک،چوب خوره	Termite
ساس	سرخک، شب گز، فَسافِس	Bedbug
سوسک حمام	بنات الوَردان	Cockroach
سوسک سرگین	جُعل، خُنفسا، خَزوک	Beetle
بید	سوس	Moth
زنبور	زَنابیر(جمع)	Bee
زنبور عسل	نَحل، مگس عسل	Honey bee
سن	آلاکلنگ، ذراریح،دارساس، شنگران	shield bug,sun pest

جدول شماره۲: گیاهانی که پس از فرآوری به تنهایی و یا ترکیبی روی بدن مورد استفاده قرار می‌گیرند.

ردیف	نام گیاه		نام لاتین	قسمت مورد استفاده *	نوع حشره	منابع
	نام متداول	سایر نامها				
۱	آنغوزه	انجدان،انگدان حلتیث،انگزد(صمغ)	Ferula assa-foetiada	ریشه	همه حشرات	۳-٤
۲	افسنطین	افسنتین	Artemisia absinthium	[اندام هوایی]	پشه	۱۱
۳	بَلسان	حب بلسان	Commphora opobalsamum	میوه	همه حشرات	۳-٤
٤	پنج انگشت	فنجنگشت	Vitex agnus castus	برگ	همه حشرات	٤
۵	ترب	تربد، نسوت، فجل	Raphanus sativus	روغن ریشه	پشه	۳-٤
٦	حُرف	حب الرشاد(تخمنوع اهلی)، مقلیلثا(بریان شده تخم)، تخم سپندان	Nasturtium officinale lepidium sativum	ریشه	همه حشرات	۳-٤

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

		اسفند سفید، تره تیزک، شب خیزک				
۷	خبازی	نان کلاغ،پیزک،خیرو	Malva rotundifolia	[برگ وگل]	زنبور	٥-٤
۸	خطمی	ختمی، گل خطمی	Althea officinalis	[برگ وگل]	زنبور	١١-٥-٤
۹	زردک وحشی	دوقو(میوه)، جزر بری، خرس گیاه	Doucus corota var boissieri	میوه	همه حشرات	٤-٣
۱۰	زیتون	زیت	Olea sylvestris	روغن	مگس	۸
۱۱	سرو	شجره الحیات، سروناز	Cupressus sempervirens	شکوفه	همه حشرات	۱
۱۲	صنوبر	ارزه،	Pinus eldarica Dedew	برگ-شکوفه	همه حشرات	۱
				میوه	همه حشرات	٤
۱۳	کافور		Cinnamomum camphora	[صمغ]	مگس	۸

*مواردی که در داخل [ ] قرار گرفته است در منبع ذکر نشده است بلکه استنباط نویسندگان است.

جدول شماره۳- گیاهان دارویی که به صورت محلول پاشی مورد استفاده قرار می‌گیرد

ردیف	نام گیاه		نام لاتین	قسمت مورد استفاده *	نوع حشره	نوع اثر	منابع
	نام متداول	سایر نامها					
۱	افسنطین	افسنتین	Artemisia absinthium	[اندام هوایی]	ککک	کشنده	١١-٨-٦-٤
					پشه	دورکننده	٦-٤-٢-١
۲	اسفند	حرمل،اسپند،هزار اسفند	Peganum harmala	دانه	پشه	دورکننده	٦-٤-٢-١
۳	بابونه	بابونج	Anthemis spp	[سرشاخه]	همه حشرات	دور کننده	٨ -٤
٤	برگ بو	غار، دهمست	Laurus nobilis	برگ	مگس حشرات	دورکننده	١٠-٨-٥
٥	بِرنجاسف	قیصوم	Artemisia vulgaris L.	[اندام هوایی]	همه حشرات	دورکننده	١١
٦	پنج انگشت	فنجنگشت	Vitex agnus castus	برگ	همه حشرات	دور کننده	٨ -٤
۷	پیاز عنصل	پیاز موش	Scilla maritime L	[پیاز]	حشرات- پشه	دور کننده	۸
۸	ترمس	باقلای مصری	Lupinus albus	دانه	پشه	دورکننده	٦-٤-٢-١
						کشنده منع‌تولد	٥
					ککک	کشنده	١١
۹	توت سه گل	عُلّیق	Rubus fruticosus L		ککک	دورکننده	٩-١١-٤-٢
١٠	چنار	دُلب	Plantanus orientalis	شکوفه	سوسک	کشنده	٨ - ٥
١١	حنظل	هندوانه ابوجهل	Citrullus colocynthis	[میوه]	ککک	دورکننده کشنده	١١-٩-٨- ٧-٦- ٤-٣-٢
						منع تولد	٥
					حشرات- پشه	دور کننده	٨ -٤
					موریانه	دورکننده	١١
١٢	خارخسک	حسک	Tribulus terrestris	[قسمت هوایی	ککک	کشنده	١١-٧-٨ -٦-٤

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

			گیاه]	کک	دورکننده		٤
١٣	خربق سیاه	خربق اسود	Helleborus niger	[ریشه]	مگس	کشنده	١-٧-٨
					همه حشرات	دور کننده	١١
١٤	خرزهره	دلفی	Nerum oleander L	برگ	ساس- موریانه	کشنده	٤-٥-٨
					کک	دورکننده- کشنده	٣-٤-٥-٨-٩-١١
١٥	خَرنوب	بید انجیر	Ceratonia siliqua L		کک	کشنده- دور کننده	٢-٣-٤-٧-٩
١٦	سُداب	سذاب	Ruta graveolens	[برگ]	پشه	دورکننده	١-٢-٤
					کک	کشنده- دور کننده	٧-٩-١١
١٧	سیاهدانه	شونیز، حبه السوداء	Nigella sativa L.	دانه	پشه- کک	دور کننده	١-٢-٤-٦
					کک	کشنده	٨-١١
١٨	سیر	ثوم	Allium sativum	[پیاز]	پشه	دور کننده	٤ - ٨
					همه حشرات	دورکننده	
١٩	شلغم	سلجم،شلجم	Brassica rapa L.	دانه	کک	کشنده	١١
٢٠	کُندر	لبان، ذکر	Boswellia sp	[صمغ]	مگس	کشنده	١
٢١	کیک واشه	دوقس، قمیله حشیشه البراغیث،	Athamanta cretensis L. Peucedanum cervaria L	[اندام هوایی]	کک	کشنده	٨

*مواردی که در داخل [ ] قرار گرفته است در منبع ذکر نشده است بلکه استنباط نویسندگان است.

جدول شماره ٤- گیاهانی که بخور داده می شوند

ردیف	نام متداول	سایر نامها	نام لاتین	قسمت مورد استفاده *	نوع حشره	نوع اثر	منابع
١	آویشن	صعتر	Zataria multiflora Thymus Spp	[سرشاخه]	همه حشرات	دورکننده	٥
٢	آنغوزه	حلتیث،انگزد انجدان	Ferula assa-foetiada	[صمغ]	همه حشرات	دور کننده	٩
٣	انار	رمان	Punica Spp	چوب	همه حشرات	دور کننده	٩
٤	ایرسا	بیخ سوسن	Iris pseudacorus L.	ریشه	همه حشرات	دورکننده	١-١١
٥	برگ بو	برگ غار	Laurus nobilis L	برگ - میوه	همه حشرات	دورکننده	١-٩
٦	پنج انگشت	اثبق	Vitex agnus castus	[برگ]	همه حشرات	دور کننده	١-٩
٧	پونه	پودنه، فودنج، حبق	Mentha Spp	[کل گیاه]	همه حشرات	دورکننده	٩
٨	چنار	دلب	Plantanus orientalis	برگ و میوه	سوسک	دورکننده	٤-١١
٩	خربق سیاه	خربق اسود	Helleborus niger	[ریشه]	همه حشرات	دور کننده	٩

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

۱۰	خردل	حرشاء	Brassica nigra Sinapis sp	[میوه]	همه حشرات	دورکننده	۱۱
۱۱	درخت انگور	مو، تاک	Vitis sylvestris	چوب	همه حشرات	دورکننده	۹
۱۲	زرنباد	عرق الکافور	Zingiber zerumber	[ریشه]	مورچه	دورکننده	۵-۸-۹-۱۰
					همه حشرات	دورکننده	۵
۱۳	سرو	شجره الحیات	Cupressus sempervirens	شکوفه	پشه،حشرات	دورکننده	۱-۱۱
۱٤	سَکبینَج	اسکبینه	Ferula persica Ferula scowitziana	[صمغ]	همه حشرات	دورکننده	۹
۱۵	سداب	سذاب	Ruta graveolens	[برگ و میوه]	حشراب، پشه	دورکننده	۱۱
۱٦	شیرین بیان	سوس، مهک	Glycyrrhiza glabra	[ریشه]	همه حشرات	دور کننده	۹
۱۷	صنوبر	ارزه	Pinus eldarica	برگ	همه حشرات	دور کننده	۱
۱۸	کلپوره	عنبر بید مریم نخودی، جُعده	Teucrium polium L.	[برگ و اندام هوایی]	همه حشرات	دورکننده	۵-۹-۱۰-۱۱
۱۹	کُندر	لبان، ذکر	Boswellia spp	[صمغ]	همه حشرات	دورکننده	
۲۰	مُقل	بوی جهودان	Commiphora africanum Engl	[صمغ]	همه حشرات	دورکننده	۹

*مواردی که در داخل [ ] قرار گرفته است در منبع ذکر نشده است بلکه استنباط نویسندگان است

جدول شماره ۵ : گیاهان دارویی مورد استفاده بصورت دود دادن یا بر آتش ریختن

ردیف	نام-متداول	سایر نامها	نام علمی	قسمت مورد استفاده گیاه*	نوع حشره	اثر	منابع
۱	آنغوزه	حلتیت،انگزدانجدان،انگدان	Ferula assa-foetiada	[صمغ]	همه حشرات	دورکننده	۱-۳-۵--۷
					مورچه	دور کننده	٦
۲	اسفند	حرمل،اسپند	Peganum harmala	دانه	پشه	دورکننده	۱ -٤-٦-۷
۳	اشق	اوشه	Doremaammoniacum Don.	[صمغ]	پشه	دورکننده	٤-۵-٦-۷-۱۱
٤	انار	رمان	Punica Spp	چوب - برگ	همه حشرات	دورکننده	۱-۷-۸-۱۱
۵	باریجه	بارزَد،قاسنی،قنه،بهروزه	Ferula gumosa	صمغ	همه حشرات	دورکننده	۵-۷-۹-۱۱
٦	برگ بو	حب الغار،غار	Laurus nobilis	برگ و میوه	همه حشرات	دورکننده	۱-۷
۷	ترمس	باقلامصری	Lupinus albus	ریشه	پشه	دورکننده	۱۱
۸	پونه	پودنه، فودنج،فوتنیج،حبق	Mentha spp	برگ	همه حشرات	دورکننده	۱-۹-۱۱
					موریانه	دورکننده	۵
۹	درمنه	شیح	Artemisia spp	اندام هوایی	همه حشرات	دورکننده	۱-۹
۱۰	زرنباد	عرق کافور	Zingiber zerumber	[ریشه]	مورچه	دورکننده	٤-۵-٦-۸
					همه حشرات	دورکننده	٤-۵
۱۱	چنار	دُلب	Plantanus orientalis	چوب- برگ	سوسک	دورکننده	۱-۲-٤
					موریانه	دورکننده	٦-۷

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

۱۲	حُرف	حب الرشاد(تخم)	Nasturtium officinale lepidium sativum	تخم	همه حشرات	دورکننده	۵
۱۳	حنا	حَنّا	lawsonia inermis	برگ	موریانه	دورکننده	۷
۱٤	سرو	شجره الحیات، سروناز	Cupressussempervirens	برگ، میوه	پشه	دورکننده	۷-٦-٥-٤-۳-۲
۱٥	سَکبینَج	اسکبینه، سکبینگ	Ferula persica Ferula scowitziana	[صمغ]	همه حشرات	دورکننده	۱-٤
۱٦	ایرسا	اصل السوسن	Iris pseudacorus L.	ریشه	همه حشرات	دورکننده	۱۱-۷-۳-۱
۱۷	سیاهدانه	شونیز، حبه السوداء	Nigella sativa L.	دانه	پشه	دورکننده	۵-٤-۳-۲-۱
					همه حشرات	دورکننده	۷-٥-۱
۱۸	سیر	ثوم	Allium sativum	پیاز	زنبور	دورکننده	۹-۷-۳
۱۹	صنوبر	ارزه،	Pinus eldaricaDedew	چوب،تراشهٔ سبوس	پشه	دورکننده	۷-٦-٥-٤-۳-۲
۲۰	کلپوره	عنبر بید، مریم نخودی، جُعده	Teucrium polium L.	برگ و اندام هوایی	همه حشرات	دورکننده	۵
۲۱	کُندر		Boswellia sp	[صمغ]	مگس	کشنده	۳-۱
۲۲	کُندش	کندس،کندشه	Veratrum album	[ریشه]	مگس	کشنده	۷
۲۳	گز	اَثل	Tamarix Sp	[صمغ]	زنبور	کشنده	۳
۲٤	گشنیز	کزبره	Coriandrum sativum	[کل گیاه]	موریانه	دورکننده	۵
۲٥	مُقل	مقل ازرق، مقل مکی، بوی جهود	Commiphora africanum Engl	[صمغ]	پشه	دورکننده	۱۱-۷-٦-٤-۲
					همه حشرات	دورکننده	۷-٤-۱
۲٦	مُورد	آس	Myrtus communis	برگ	پشه،مگس	دورکننده	۱۱-۷-٦-٤-۲-۱
					پشه	کشنده	۳

*مواردی که در داخل [] قرار گرفته است در منبع ذکر نشده است بلکه استنباط نویسندگان است.

جدول شماره٦: دسته‌بندی حشرات و روش‌های استفاده خارجی از گیاهان دارویی در طب سنتی معرفی شده است

نوع حشره	روشهای استفاده از گیاهان دارویی						
	خوراکی	روی بدن	همراه لباس	گرد پاشی	محلول پاشی	بخور دادن	دود دادن
انواع همه حشرات	پونه کوهی، سیر	برگ،شکوفه و میوه صنوبر، شکوفه سرو، آنغوزه، بلسان، دانه زردک وحشی، حرف	پیاز عنصل	برگ پنج انگشت، آویشن، زیتون، برگ بو، پونه درمنه، خربق	بابونه، برگ بو، برنجاسف، پنج انگشت، پیاز عنصل حنظل، سیر،	آویشن، آنغوزه، برگ بو،درحت انگور، سرو، شیرین بیان، ایرسا، سداب، خردل، صنوبر، پنج انگشت، خربق سیاه، کلپوره، کندر، مقل زرنباد،	آنغوزه، انار، باریجه، برگ‌بو، پونه، درمنه، زرنباد،سکبینج، ایرسا، سیاهدانه، کلپوره، مقل
پشه		روعن ترب، افسنطین		برگ، چوب، تراشه و میوه سرو،	افسنطین- اسفند، پیاز عنصل،ترمس، حنظل، خربق سیاه،سداب، سیاهدانه، سیر	سداب، شکوفه سرو	اسفند، اشق، ترمس، سرو، سیاهدانه، صنوبر، مقل، مورد،

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

نوع حشره	روشهای استفاده از گیاهان دارویی						
	خوراکی	روی بدن	همراه لباس	گرد پاشی	محلول پاشی	بخور دادن	دود دادن
مگس		زیتون و کافور	پیاز عنصل	پیاز عنصل	برگ بو،خربق سیاه، کندر		کندر، کندش مورد
کک				کیک واشه	افسنطین، ترمس،حنظل، خارخسک، خرزهره، خرنوب، سداب، سیاهدانه، دانه شلغم،توت سه گل، کیک واشه		
شپش			افسنطین، پونه، پوست ترنج، پنج انگشت، پیاز عنصل				
مورچه			پیاز عنصل	صمغ آنغوزه، سیر		زرنباد	زرنباد
موریانه					حنظل، خرزهره		چوب و برگ چنار، برگ حنا، گشنیز
ساس			افستین،سیاهدانه، پونۀ،ترنج		خرزهره		
سوسک					شکوفه چنار		چوب و برگ چنار
زنبور		خبازی، خطمی					سیر، گز،مورد

استفاده از جنبه‌های رفتار شناسی

توجه به جنبه‌های رفتارشناسی حشرات از نکات بسیار جالب در طب قدیم ایران است و موارد بسیار متعددی را ذکر کرده‌اند که در این مقاله جای بحث آنها نیست؛ اما آنچه در ارتباط با گیاهان دارویی آمده دو مورد از کتاب تحفه حکیم مؤمن و مخزن الادویه است مورد اول : «چون صورت مگسی از زرنیخ و کُندُشبسازند یا جووه بدل کندش کنند و در جائی بگذارند مگس از آن گریزان شود» (۸). مطلبی که از این جمله برداشت می‌شود،ساختن مدلی از مگس با استفاده از زرنیخ بعنوان یک ماده معدنی ضد حشره و گیاه کندش یا گیاه جووه است. کندش که نامهای دیگری همچون کندس و عود العطاس و سعود العطاس دارد در اینجا منظور ریشه گیاهی سمی با نام علمی Veratrum album است.

علاوه براینکه برخی گیاهی مانند زُرُنباد خاصیت دورکنندگی برای مورچه دارد ظاهراً به تجربه ثابت شده است خاطره تلخ این گیاه حداقل برای جمعیت یک کلنی از مورچه‌ها باقی می‌ماند و دیگر به محلی که این گیاه بخور داده شود بازنمی‌گردند. در کتاب تحفه در مورد این گیاه چنین آمده است «در جائی که زرنباد بخور کنند مورچه هرگز به آنجا نمی‌نماید (۸)». در کتاب مخزن الادویه این خاصیت گیاه زرنباد برای تمام جانداران موذی(هوام) ذکر شده است (۵).

بحث و نتیجه‌گیری:

اثرت دور کنندگی و کشندگی این گیاهان: گیاهانی که آب پز یا عصاره آبی آنها مورد استفاده قرار می‌گرفته معمولاً دارای هر دو خاصیت دورکنندگی و کشندگی هستند و به نظر

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

می‌رسد که این خاصیت به مقدار مصرف آنهاارتباط داشته باشد و هرچه مقدارمصرف یا غلظت دارو بیشتر شود اثر دارو برای کشندگی بیشتر شده و در مقادیرکمتر فقط خاصیت دور کنندگی باقی می‌ماند. اما درمورد گیاهانی که بصورت دود دادن مورد استفاده قرار می‌گیرند خاصیت دورکنندگی آنها بیشتر مورد نظر بوده است و کمتر به جنبه کشندگی آنها توجه شده است. فقط در مورد دود گز، کندر و مورد این خاصیت ذکر شده است.

تاثیر بر تولید مثل: یکی از خواص تعدادی از گیاهان اثر بر سیستم تولید مثلی حشرات است که در تعدادی از منابع تحت عنوان «منع تولد» ذکر شده است. گیاهانی که این خاصیت برایشان ذکر شده شامل ترمس و حنظل هستند.

نوع حشره: از میان حشرات به پشه، مگس و کک نسبت به سایرین توجه بیشتری شده است. سایر حشرات کمتر مورد توجه بوده‌اند البته در مورد شپش بیشتر داروهای توصیه شده به صورت ترکیبی بوده و برروی بدن مورد استفاده قرار می‌گرفته است که در اینجا مورد بحث قرار نگرفته‌اند.در مورد سوسک با توجه به اینکه سوسری‌هایی که در حال حاضر مشکل بهداشتی جامعه ما هستند بومی کشور ما نبوده‌اند و در سالهای اخیر با توسعه حمل و نقل از به این منطقه وارد شده‌اند، مطلب مستقلی ارائه نشده است در کتب قدیمی دو نوع سوسک مورد توجه بوده است یکی حشره‌ای به نام جُعل یا خُنفساء است که ویژگی‌های آن با سوسک سرگین یا سوسک سیاه (Black beetle) تطابق دارد و دیگری سوسک حمام استCockroach که در کتب نام بنات الوردان بر آن اطلاق شده است.

تکرار در منابع: بیشترین تکرار در روش دود دادن به ترتیب به گیاه مورد (۷ بار)، سیاهدانه(٦ بار) سرو، صنوبر و مقل (۵ بار) و آنغوزه، اشق، چوب و برگ انار، باریجه، و ایرسا (٤ بار) اختصاص دارد.

در روش محلول پاشی به ترتیب حنظل (۸ بار) خرزهره (٦ بار) خرنوبو خارخسک (۵ بار) بیشترین تکرار را درمنابع داشته‌اند. در روش بخور دادن کلپوره و زرنباد هر کدام ٤ بار بیشترین تکرار را در منابع به خود اختصاص داده‌اند.

قسمت مورد استفاده از هر گیاه : در منابع مختلف کمتر به قسمت مورد استفاده از هر گیاه اشاره شده است. و درمورد اکثر گیاهان فقط به نام آن اشاره شده است. پاسخ بسیاری از اینها را باید درجاییبافت که در ابتدای این کتب در مورد گیاهان توضیح داده شده است و یا اینکه مشهور استفاده از گیاه طبی مشخص است بعنوان مثال زمانی که از سیاهدانه و یا اسفند نام می‌بردآنچه که معمول و متداول است دانه این گیاهانو یا درمورد حنظل میوه آن و در مورد آنغوزه و کافورصمغ آن مورد نظر است.

روشاستفاده : در میان روش‌های نام برده شده برای استفاده در محلول پاشیاستفاده ازآب پز یا پخته شده گیاه و در مورد حنظل بیشتر منابع خیسانده گیاه را پیشنهاد کرده اند و این احتمالاً بدلیل آسیب مواد مؤثره این گیاه بوده است. روش دود دادن گیاه خشک دومین روش متداول است و ۷ گیاه سیاهدانه،اسفند، چنار،برگ بو، ترمس، سیر و کندرهم به صورت آب پز و هم به صورت دود دادن توصیه می‌شده است.

هم‌اکنون با توجه بهرویه بازگشت به طبیعت و توجه به موادارگانیک فرصت مناسبی پدید آمدهاست تا مطالبیکه تاکنون تنها در میان کتب باقی مانده استفرصت آزمون بیابند.امید اینکه با تلاش محققان و تولیدکنندگانکشورمان بتوانیم از گیاهان طبی به روشی آسان و بی خطر برای مبارزه با حشرات موذیبهره‌مند شویم.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]

References:

١ . ابن سينا، قانون درطب:ترجمه عبدالرحمن شرفكندي، انتشارات سروش. تهران،١٣٦١. جلد ٧ صص: ٥٤-٤٩.

٢ . جرجاني، سيد اسماعيل: ذخيره خوارزمشاهي، كتاب نهم، گفتار دوم، باب پنجم، نسخه موجود دردانشگاهعلومپزشكيشهيدبهشتي، تهران. صص: ٦٣٤،١٣٥٥-٦٣٥

٣ . جرجاني سيد اسماعيل، الاغراض الطبيه و المباحث العلاعيه، / تصحيح و تحقيق دكتر حسن تاجبخش. انتشارات دانشگاه تهران. تهران، صفحات ٨٥٣-٨٥٤، ١٣٨٥

٤ . عقيلي علوي شيرازي، محمدحسين،: معالجات انتشارات كتابفروشي محمودي، تهران.صص: ١١٧٩-١١٨١. ١٣٤٢

٥ . عقيلي علوي شيرازي، محمد حسين: مخزن الادويه. انتشارات باورداران. تهران،١٣٨٠ . عكسبرداري از نسخه چاپ كلكته سال ١٨٤٤ ميلادي

٦ . عقيلي علوي شيرازي، محمد حسين: مجمع الجوامع، چاپ مطبعه محمدی ١٢٧٥ نسخه افست موسسه احیای طب طبیعی .

٧ . ارزاني اكبر، طب اكبري جلد دوم تصحيح و تحقيق موسسه احياء طب طبيعي،قم،١٣٨٧.صفحات: ١٣٠٦-١٣٠٥ جلد دوم صص ٣٠٩-٣٠٧

٨ . حكيم مومن، محمد: تحفهالمؤمنين، چاپ دوم.انتشارات كتابفروشي مصطفوي، تهران. صص: ٨٩٧-٨٩٩، ١٣٧٦

٩ . ناظم جهان: اكسير اعظم. موسسه مطالعات و تاريخ پزشكي، اسلام وطب مكمل - تهران

١٠ . انصاري شيرازي،علي بن حسين: اختيارات بديعي. تصحيحوتحشيه. ميرمحمدتقيانتشاراتپخشرازي،تهران،چاپاول ١٣٧١

١١ . رازي،محمد بن زكرياي. الحاوي، كتاب بيستم. به كوشش دكتر علي حاتمي. نسخه پژوهشی الحاوی دانشگاه علوم پزشكي دانشگاه شهيد بهشتي. صص ١٨٧٣-١٨٦٩، ١٣٨٧

١٢ . قهرمان احمد، اخوت احمد رضا: تطبيق نامهاي كهن گياهان دارويي با نامهاي علمي. چاپ اول . انتشارات دانشگاه تهران، تهران ١٣٨٣.

١٣ . مظفريان ولي .ا...: فرهنگ نامهاي گياهان ايران چاپ اول،انتشارات فرهنگ معاصر، تهران،١٣٧٥

١٤ . مير، محمد تقي: فرهنگ مصطلحات طب سنتي ايران، انتشارات دانشگاه علوم پزشكي ايران. تهران مجلدات٦-١ سال ١٣٨٦-١٣٧٦

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-28]